

YANGI O'ZBEKISTON: FANLARARO TADQIQOTLAR MAYDONI respublika ilmiy-nazariy konferensiya

BADIIY MATNDA SO'Z MA'NOSINING KONTEKSTUAL XUSUSIYATLARI

Ibrohimjonova Shohruza,

University of Business and Science Filologiya fakulteti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy matndan olingan misollar asosida so'zlarning kontekstual ma'nolari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida ayrim leksik birliklarning izohli lug'atda berilgan ma'nolari bilan matndagi qo'llanishi o'rtasidagi semantik farqlar ochib beriladi. Shuningdek, shevaga xos so'zlar va ko'chma ma'nolarning badiiy nutqdagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: kontekstual ma'no, leksik birlik, sheva.

Аннотация. В статье анализируются контекстуальные значения слов на основе художественного текста. Выявляются различия между словарными и контекстуальными значениями, а также рассматривается роль диалектных и переносных значений в художественной речи.

Ключевые слова: контекстуальное значение, лексическая единица, диалект.

Annotation. This article analyzes the contextual meanings of words based on literary text examples. The study highlights differences between dictionary and contextual meanings and examines the role of dialectal and figurative expressions in artistic speech.

Keywords: contextual meaning, lexical unit, dialect.

Ma'lumki, Turkiy xalqlar deyilganda 40 dan ortiq bir-biriga qardosh bo'lgan, millat va elatlar tushuniladi. Ularning har bir o'z tili, madaniyatiga ega, shunday ekan har bir tilning o'ziga yarasha tuzilishi, etimologiyasi hamda, o'rganishimiz uchun asos bo'lgan, shevasi bilan o'zga tillardan harakterli hisoblanadi. O'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p shevaliligi bilan farqlanadi. O'tgan tarixiy davr ichida o'zbek shevalari to'xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrni tushunish va izohlashda sheva, dialekt, lahja degan terminlar qo'llaniladiki, ularning lug'aviy va terminologik ma'nolarini bilish albatta zarurdir.¹ O'zbekiston hududidagi jami 14 ta viloyatlarning har birini, o'ziga yarasha turlicha shevalari mavjud. Bu esa tilimizning yanada boyishiga bevosita ta'sir ko'rsatmay qolmaydi. Bunday shevaga hos bo'lgan so'zlarning ba'zilar o'zbek tili izohli lug'atidan joy olgan, bevosita bunday so'zlarni adabiy tilga ko'chgan so'zlar ekanligini hamda tilimiz taraqqiyoti lug'at sostavi boyishiga asos bo'layotganini bilish mumkin.² O'zbek adabiy tilining asosi, uning boyish manbalaridan biri shevadir. Sheva forscha so'z bo'lib, ovoz, til, so'zlashish, odat, yo'sin, ravish kabi ma'nolarni bildiradi. Shevalar o'zbek tilining o'ziga xos fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarga ega bo'lgan kichik bir qismi bo'lib, o'zlarining jug'rofiy o'rinlari bilan bir-birlaridan ajralib turadi.³ O'zbek shevalari bir necha olimlar tomonidan turlicha tasnif qilindi. Bu sohada prof. I.I.Zarubin, prof. E.D.Polivanov, prof. K.K.Yudaxin, prof. G'ozi Olim, prof. A.K. Borovkov, prof. V.V. Reshetovlarning tasnifi diqqatga sazovordir.

Badiiy matn tahlili shuni ko'rsatadiki, unda qo'llangan ko'plab so'zlar o'zining lug'aviy ma'nosidan farqli semantik yuklama bilan ishlatiladi. Javlon Jovliyevning "Qo'rqma" asari asosida ba'zi shevaga xos so'zlarni tahlilga tortdik. Jumladan, "shol" so'zi odatda "taxta" ma'nosida qo'llansa, berilgan parchada "qotib qolmoq" ma'nosida ishlatilgan. Bu kontekstual ma'noning yuzaga kelishiga yaqqol misoldir.

"Qora terdan ivigan" birikmasida "ivigan" so'zi lug'atda "quyuqlashmoq" ma'nosini bildiradi, biroq matnda u "terga botib qolmoq" ma'nosida qo'llangan.

"Gardan" so'zi izohli lug'atda "gavdaning bosh bilan yelka orasidagi qismi" sifatida izohlanadi, ammo matnda u "bo'yin" ma'nosida ishlatilgan. Shevaga xos birliklar ham muhim o'rin egallaydi. Masalan, "momo" so'zi "buvi/ona", "ada" esa "dada" ma'nosida qo'llangan. "Boybichcha" esa "boyvachcha" ma'nosini anglatadi.

¹ N.Rajabov. O'zbek shevashunosligi. Toshkent. O'qituvchi. 1996. 3-5- betlar

² G. Prato. O'ZBEK TILIDA SHEVAGA XOS BA'ZI SO'ZLARNING SEMANTIK IZOHI, SCIENTIFIC PROGRESS. VOLUME 3 | ISSUE 4 | 2022 ISSN: 2181-1601

³ N. Rajabov. O'zbek shevashunosligi. –Toshkent, 1996. 30-bet

YANGI O'ZBEKISTON: FANLARARO TADQIQOTLAR MAYDONI respublika ilmiy-nazariy konferensiya

Fe'l shakllarida ham semantik o'zgarish kuzatiladi. **“Qirtishlardi”** so'zi lug'atda “tozalamoq” ma'nosini bildirsa, matnda “yaxshilab tozalamoq” ma'nosida kelgan. **“Yulqinib”** esa aslida “uzib olmoq” ma'nosida bo'lsa-da, kontekstda “yugurib ketmoq” ma'nosini anglatadi.

“Yamoqchi” so'zi lug'atda tor ma'noda (poyabzal tuzatuvchi) ishlatiladi, matnda esa umumlashib “kosib” ma'nosida qo'llangan.

“Shapatilamoq” fe'li lug'atda “shapaloq urmoq” ma'nosini bildirsa, matnda umumiy “urmoq” ma'nosida kelgan.

“Kalovlanib qolmoq” birikmasi lug'atda o'z ma'nosini saqlagan bo'lsa-da, kontekstda “hayron bo'lib qolmoq” ma'nosini kuchaytirgan.

“Gurunglashmoq” so'zi shevaga xos bo'lib, “gaplashmoq” ma'nosini bildiradi.

“Dushvor” so'zi lug'atda “mushkul” ma'nosida keladi, matnda esa “qiyin” ma'nosiga yaqinlashgan.

“Xadiksirab” so'zi “hadik olmoq” ma'nosidan “xavfsiramoq” ma'nosiga o'tgan.

“Simirishdi” fe'li lug'atda “ichmoq” ma'nosida bo'lsa, matnda “ichib tugatmoq” ma'nosini bildiradi.

“Qobirg'a” so'zi shevaga xos talaffuzda berilgan.

“Qilg'on”, “anglag'on” shakllari eski va shevaga xos fe'l formalaridir.

“Bijg'ish” so'zi ham shevaga xos bo'lib, matnda kuchli emotsional holatni ifodalaydi.

“Tarbiat”, “o'qlov”, “ingrash” kabi birliklar ham shevaga xos bo'lib, mos ravishda “tarbiya”, “ro'zg'or buyumi”, “yig'lamoq” ma'nolarini bildiradi.

“Irg'ishlardi” so'zi lug'aviy jihatdan boshqa ma'noni anglatasa-da, matnda “qattiq ushlamoq yoki harakatlantirmoq” ma'nosida qo'llangan.

Shuningdek, “qizg'anib” so'zi shevaga xos bo'lib, kontekstga qarab turli ma'nolarni anglatadi.

Buxoro hukumati Berlinga jo'naturg'on talabalar ro'yxatiga kaminaning nomi ham qo'shilsa, boshim ko'kka yetgan bo'lardi. Bu parchada **jo'naturg'on** so'zi shevaga xos so'z hisoblanadi. Tarixiy shevaga xos so'zning namunasi bo'lib xizmat qiladi.

Moychiroqni yoqaman... Bu gapda **moychiroq** so'zi izohli lug'atda qora chiroq ma'nosida kelgan bu parchada esa lampa, chiroq so'zi ma'nosida kelgan.

Tarixni bilasan, til bilasan... shunga gidlik qil... Bu gapda gidlik so'zi izohli lug'atda yo'l boshlovchi ma'nosida kelgan. Bu parchada esa sayyoh ma'nosida kelgan. *Shunda uni ko'krigidan chunonam tepdimki, aylanib isqirt oqava arig'iga ag'nadi.* Bu gapda ag'nadi so'zi shevaga xos so'z bo'lib adaboy tilde yotib qoldi so'ziga teng keladi. *Kechasi bilan sarguzashtlar ichra kezasan, tongda esa boshing g'ovlaganday garangsiysan, hech kimni ko'rging kelmaydi, biror bir ovoz yoqmaydi.* Bu gapda **g'ovlaganday garangsiysan** so'zi shevaga xos so'z. *Ustimdan sovuq suv sepishadi, yog'li qo'llari bilan shapatilaydilar, uyg'onmayman.* Bu gapda **shapatilaydilar** so'zi shevaga xos so'zdir.

Yo'g'-e, dedi ishvali kulgancha o'ng ko'zini nozli qisib. Bu gapda ishvali so'zi ishvasi bor manosida kelgan

Xulosa. Ma'lumki, har qanday til leksikasi ikki xil yo'l bilan boyidi: tashqi hamda ichki manbalar orqali, tashqi manbalar o'z o'zidan chetdan so'z olish orqali, ichki manbalar esa, mamlakat hududidagi ma'lum hududagi shevalardan so'z olish orqali hozirgi kunda „O'zbek tili izohli lug'ati”ning bir qanchasi ayni shevaga oid so'zlar hisoblanadi va bu esa tilining taraqqiy topishida yanada tayanch bo'lib xizmat qiladi. Yuqorida o'rganilishga asos bo'lgan ma'lum shevaga oid so'zlar esa, nafaqat o'zi foydalaniladigon hudud, balki boshqa hudud kishilari uchun ham tushunarli bo'lib bormoqda va bunday so'zlar o'zbek dialektologiyasining anchagina qismini tashkil etadi, keyinchalik bu so'zlar umumiste' moldagi so'zlar doirasiga ham kirishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati – Toshkent.
2. Shavkat Rahmatullayev – *Hozirgi o'zbek adabiy tili.*
3. A. Hojiyev – *Tilshunoslik terminlari lug'ati.*
4. Hozirgi o'zbek adabiy tili.
5. Leksikologiya bo'yicha manbalar.
6. N.Rajabov. O'zbek shevashunosligi. Toshkent. O'qituvchi. 1996. 3-5- betlar.